

# СПІЛКУВАННЯ СИН → БАТЬКО: КОМУНІКАТИВНІ ТАКТИКИ В СІМ'ЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ І. ФРАНКА)

Оксана ТРУМКО

аспірантка кафедри загального мовознавства  
Львівського національного університету імені Івана Франка

**Анотація.** У статті систематизовано комунікативні тактики, що характеризують мовлення сина до батька у сім'ях представників польської шляхти ХІХ століття, а саме: надання нової інформації, докору, критичної оцінки батьків, спонукання батьків до виконання певних дій, спонукання до надання нової інформації, надання поради, вираження заперечення, виправдання, висунення звинувачень. Встановлено частотність використання дітьми даних тактик у процесі спілкування з батьками. Зміст кожної тактики виявлено через набір комунікативних смислів та мовних засобів їх вираження на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Аналіз здійснено на основі творів І. Франка: роману «Не спитавши броду», оповідань «Геній» і «Гриць та панич».

**Ключові слова:** сім'я, польська шляхта, спілкування син → батько, комунікативна тактика, комунікативний смисл, мовні засоби.

Об'єктом аналізу в працях дослідників стали особливості спілкування членів сім'ї у різних комунікативних ситуаціях [3, 17], роль віку та статі у виборі мовцями засобів реалізації комунікативної мети [14], невербальна комунікація у сім'ї [15]. Проте поза увагою залишилися особливості мовлення дітей до батьків з урахуванням соціального статусу сім'ї.

Завданням статті – з'ясувати набір комунікативних тактик та засоби їх реалізації в мовленні сина до батька у сім'ях представників польської шляхти\*. Для цього проаналізуємо 87 мовленнєвих ходів, отриманих методом суцільної вибірки із тексту роману «Не спитавши броду», оповідань «Геній» і «Гриць та панич», та з'ясуємо склад комунікативних тактик, засоби їх вираження – комунікативні смисли, одиниці різних мовних рівнів.

Комунікативна тактика – це організація вербальних і невербальних засобів досягнення комунікантом мети на локальному рівні комунікації [5]. Як конкретні способи втілення стратегії, спрямовані на певні зміни фрагментів свідомості адресата в потрібному для адресанта напрямку [13, 240], тактики постають крізь набір певних комунікативних смислів.

Комунікативний смисл – це мікросхема тактик мовця, розчленування її на окремі елементарні ілокутивні компоненти: «конститутивні мотиви, емоції, позиції» [7, 109], а також значення (зміст) мовних одиниць, категорій та складових невербальних засобів спілкування в дискурсі, яке виформовується в комунікативному акті як результат взаємодії інтенцій мовців у конкретній конституції спілкування [1, 230].

Тактика **надання нової інформації** пов'язана із бажанням адресанта надати нову інформацію або повідомити про свої погляди на певні питання [15, 220].

**СИН:** – Таточку, повстання буде! – скрикнув Никодим не дуже-то голосно і не дуже-то радісно, входячи до батькового покою.

**БАТЬКО:** – ... А коли?

**СИН:** – Вісімнадцятого лютого [20, 234].

Комунікативна мета сина – розповісти батькові про те, коли саме та яким чином відбудеться повстання. Комунікативні смисли тактики: спонукання батька до розмови (звертання «таточку») та інформування його про майбутні події (передають окличне «Таточку, повстання буде!» і розповідне речення «Вісімнадцятого лютого»).

Тактика **докору** полягає в непрямому вираженні мовцем негативного ставлення до певних дій адресата і в намаганні вплинути на його емоційну сферу [10, 333].

**БАТЬКО:** – Іди до дідька з своїми історичними моментами! – гнівно скрикнув батько. – Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

**СИН:** – Таточку! Боже мій, що ви говорите? [20, 226].

Комунікативні смисли: враження від нерозуміння батьком важливості повстання (окличне речення «Таточку!» та вигук «Боже мій») і непрямий виражений докір батькові (питально-ристоричне речення «...що ви говорите?»).

Тактика **критичної оцінки батьків** реалізується у висловленнях, що містять лексичні одиниці із негативною семантикою з метою характеристики дій, поглядів чи переконань батьків [15, 235].

**БАТЬКО:** – Ну, хоча б увільнення селян. Адже се в великій мірі наше діло!

**СИН:** – О, славне та величне се діло, нічого сказати, – з іронією сказав Август. – ...Розв'язали руки темним рабам, зреклись самі усякої опіки над ними; а віддали їх з руками й ногами на волю і ласку уряду, чиновників, посіпак!... Так, скажу одверто, – увільнення хлопів за причиною шляхти я вважаю не жертвою, не патріотизмом, а трусливою абдикацією шляхти! [21, 372–373].

Мету сина – розкритикувати погляди батька – відображають такі комунікативні смисли:

\* На території України ХІХ – початку ХХ ст. шляхта – це упривілейований прошарок суспільства, поляків за національністю, який виконував функцію політичної еліти та виступав у ролі великих землевласників (дідичів), зосереджуючи у своїх руках землю з приписаними до неї селянами, сповідувала католицизм [4, 59, 6, 28].

У творах І. Франка розкрито ознаки представників цього стану: аристократизм та релігійність [19, 191], «гордість на свій рід, на своє шляхетство, на свою кров» [21, 326] та дотримання «шляхетських «старопольських» форм життя» [18, 229]. До селян шляхтич ставився як до «бидла, що не то не повинно мати якісь права, рівні зі шляхтою, але вже з самої природи не здібне ні до якого самостійного життя, і коли б його не держати під буком, зірвало би всякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло б самого себе, як свора голодних собак, замкнених у огорожі» [18, 229].

1) негативне ставлення сина до події, яку батько позитивно оцінює («Адже се в великій мірі наше діло!») ↔ «... увільнення хлопів за причиною шляхти я вважаю не жертвою, не патріотизмом, а трусливою абдикацією шляхти!»); 2) підкреслення незгоди з оцінкою батька шляхом характеристики учасників подій (лексичні одиниці із негативно забарвленою семантикою: «не жертва», «не патріотизм», «труслива абдикація шляхти»); 3) перелік негативних наслідків дій батька для селян (розповідне речення «Розв'язали руки темним рабам, зреклись самі усякої опіки над ними; віддали їх з руками й ногами на волю і ласку уряду, чиновників, посіпак»); 4) чітке формулювання власної позиції (виражає семантика дієслова 1-ї особи однини вважаю).

Мовлення сина є емоційним: прихований смисл розповідного речення «О, славне та величне се діло, нічого сказати» передає негативну оцінку і створює ефект глузування, тому що експліцитне значення першої частини висловлювання є протилежним його імпліцитному змістові.

Тактика **спонукання батьків до виконання певних дій** – це діалогічна взаємодія комунікантів, яка полягає у спонуканні адресата здійснити певні мовленнєві дії [22, 7].

**СИН:** – ... може б тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки!..

**БАТЬКО:** – Спасибі тобі за добре волю, – сказав гнівно пан Трацький, – але я маю в бозі надію, що твоєї помочі і потребувати не буду. Проживу й без неї, як і досі жив! Коли б тільки ти перестав підсисати мене, то вже я сам дав би собі раду.

**СИН:** – Прошу тата, най тато не гніваються, – сказав з високом, крихіточку навіть згрядним спокоєм Густав. – Прошу тямити, що тут діло йде не лише о татову особу, але також о маму і о сестру. Нехай тато не забувають, що вона ще панна, що її треба видати замуж, по змозі добре видати! А чень же тато признають, що я, як найстарший син, а тепер уже не тільки повнолітній, але й повноправний, маю право вглянути в наші родинні діла, поінтересуватися ними і зайнятися по змозі їх направою [19, 193–194].

Син хоче отримати інформацію про стан справ сім'ї. Мету комунікації передають комунікативні смисли: 1) висловлення прохання до батька (спонукальне речення «... може б тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки», модальне дієслово може, імперативна форма звертання ввічливості були б ласкаві, звертання у формі непередикативного звертання може б тато, характерні для польської мови); 2) непряме спонукання, виражене за допомогою підкреслення свого віку («найстарший син») і статусу («повноправний»), декларації своїх прав («маю право вглянути в наші родинні діла, поінтересуватися ними»), висвітлення причин, що зумовлюють поведінку сина («... тут діло йде не лише о татову особу, але також о маму і о сестру»), та мети, з якою він хоче її здійснити («зайнятися по змозі їх направою»); 3) спонукання батька до кооперативності у спілкуванні (заперечна частка не та частка най у сполученні з дієсловом наказового способу гніваються, звертання у формі непередикативного звертання прошу тата).

Тактика **спонукання до надання нової інформації**. Її реалізують, щоб спонукати адресата виявити свою реакцію щодо заданої теми розмови [2, 44].

**СИН:** – Ну, що за історія? – ледве чутно запитав Никодим.

**БАТЬКО:** – Сьогодні вечером, – якось знехотя мовив пан Пшестальський, – прибігає до мене Домагальський і говорить, що хлопці на толоці говорять про близьке польське повстання. Які хлопці? Показується, що говорив твій коханий Тимків.

**СИН:** – Ну, і що ж говорив? [20, 236].

Син розпитує батька про події, що відбувалися напередодні.

Комунікативний смисл, що реалізує дана тактика, – спонукання до отримання нової інформації від батька, важливої для сина, виражене питальними реченнями «Ну, що за історія?», «Ну, і що ж говорив?» та питальною часткою ну, що вживається з метою спонукати батька до відповіді.

Тактика **надання поради**. Комунікативна мета мовця, що реалізує дану тактику, – «порадити слухачеві, як краще вчинити» [11, 8], тому мовець спрямовує адресата на виконання дії, що дасть йому користь.

**СИН:** – ... я б думав, що й вам, старшому поколінню, а спеціально татові, не слід би закладати руки і ждати з неба благодаті.

**БАТЬКО:** – Звісно, що не слід. Але що ж нам, старим романтикам, робити? – гірко якось промовив пан Трацький.

**СИН:** – ... Наш час реальний, треба й вам реальними очима на світ глядіти, – як німець каже. Треба тямити, що тепер в житті одиниць і цілих народів основна сила – капітал. Де срібла нема, там усі патріотизми накупі чорта варті. З голим патріотизмом з голоду погинемо, а як в касі будуть міліони, тоді можемо і патріотизм забавитись [21, 375].

Комунікативну мету сина – пояснити, якими мають бути дії батька в майбутньому, – реалізують такі комунікативні смисли: 1) вказівка на те, як батько повинен діяти, щоб досягнути успіху (дієслово наказового способу треба у сполученні з інфінітивом глядіти/тямити); 2) спонукання батька до активного пошуку, а не пасивного очікування подій, про що свідчить семантика заперечної частки не та фразеологізмів «закладати руки» («переставати діяти, ставати пасивним» [16]) та «ждати з неба благодаті» («надіятися на кого-, що-небудь, чекати чогось, залишаючись пасивним» [16]); 3) пояснення власної позиції, яка є відмінною від батьківської (протиставлення часових відрізків за допомогою розповідних речень «Наш час реальний...», «...тепер в житті одиниць і цілих народів основна сила – капітал», «Де срібла нема, там усі патріотизми накупі чорта варті»); 4) озвучення негативних наслідків для всієї сім'ї, якщо батько не змінить своїх поглядів («З голим патріотизмом з голоду погинемо»); 5) демонстрування переваг від виконання дій, визначених сином («... як в касі будуть міліони, тоді можемо і патріотизм забавитись»).

Тактика **вираження заперечення** полягає у визнанні недійсності, неправильності стверджувального адресантом пропозиційного змісту висловлення [8, 190].

**БАТЬКО:** – Сину, се ж була справа нашої вітчизни!

**СИН:** – Звиніть, татку, що вам заперечу! Се була справа фантастичних мрій кількох шалених голів. А ви, наївні романтики, дали змовитись на ті мрії, блискучі та злудні, як фата моргана! [21, 370].

Тактика відображає незгоду сина із позицією

батька, яку передають такі комунікативні смисли: 1) висловлення заперечення батькові (дієслово 1-ї особи однини *заперечу*); 2) розкриття проблеми з позиції сина (розповідні речення «*Се була справа фантастичних мрій кількох шалених голів*», «*А ви, наївні романтики, дали змовитись на ті мрії, блискучі та злудні, як фата моргана!*»); 3) вибачення сина за власну позицію, відмінну від батькової (дієслово наказового способу *звинить* і звертання *татку*).

Тактика **виправдання** полягає у спробі мовця довести правоту та невинність своїх дій, вчинків через надання їм або обставинам, у яких він діє, позитивної оцінки [9, 95].

**БАТЬКО:** – *Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, – озлився в кінець батько, – яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції?..*

**СИН:** – *Але ж, таточку, – з нерушимим супокоем відповів Густав, – я не хотів вас образити, а коли образив несвідомо, то перепрашаю [21, 376].*

Комунікативна мета сина – переконати батька в тому, що його дії не є такими поганими, як батько їх оцінює.

Тактику виправдання забезпечили такі комунікативні смисли: 1) позитивне представлення дії сина (заперечна частка *не* у сполученні з дієсловом дійсного способу минулого часу *хотів* та інфінітивом *образити*); 2) вказівка на можливе здійснення негативних дій сина щодо батька; 3) з'ясування обставин, за яких негативні дії сина проти батька можуть відбутися (прислівник *несвідомо*); 4) здивування, нерозуміння позиції батька (вигук *але* та підсилювальна частка *ж*); 5) вибачення перед батьком (перформатив *перепрашаю* від *пол. przeproszam*); 6) вираження прихильного ставлення до батька (звертання *таточку*).

Тактика **висунення звинувачень** базується на приписуванні кому-небудь провини в чому-небудь, а також у виявленні чіткості непорядних дій, намірів, якостей [12, 372].

**БАТЬКО:** – *Що ж я тому винен? – болісно скрикнув пан Трацький, немов неделікатна рука грубо доторкнулася до його болючої рани.*

**СИН:** – *А хто ж винен, як не тато? – підхапував син. – Тато винні, і ніхто більше. Адже ми мали п'ять прекрасних сіл в Конгресівці! Де вони? [21, 370].*

Син звинувачує батька у втраті землі після повстання.

Тактику реалізують такі комунікативні смисли: 1) пряма вказівка на вину батька («*тато винні*»); 2) виключена можливість звинувачення інших осіб (словосполучення *ніхто більше*); 3) нерозуміння позиції батька, який заперечує свою вину (питально-риторичне речення «*А хто ж винен, як не тато?*», зміст якого формує повторення репліки-стимулу, позначаючи докір).

Мовлення сина емоційне, що підтверджують окличне та питально-риторичні речення («*Адже ми мали п'ять прекрасних сіл в Конгресівці!*», «*А хто ж винен, як не тато?*», «*Де вони?*»).

Отже, тексти творів І. Франка відображають комунікацію *син* → *батько* у сім'ях представників польської шляхти другої половини XIX століття за допомогою таких комунікативних тактик: *надання нової інформації* (46% від усіх зафіксованих), *докору* (12%), *критичної оцінки батьків* (11%), *спонукання батьків до виконання певних дій* (11%), *спонукання до надання нової інформації* (9%), *надання поради* (6%), *вира-*

*ження заперечення* (3%), *виправдання* (1%) та *висунення звинувачень* (1%).

Тактика *надання нової інформації* (як найчастотніша) разом із тактиками *докору*, *критичної оцінки батьків*, *спонукання батьків до виконання певних дій*, *спонукання до надання нової інформації та надання поради* виявилися типовими для спілкування синів із батьками. Тактики *вираження заперечення*, *виправдання* та *висунення звинувачень* використовуються рідко.

Перевага у мовленні сина до батька тактик *докору* та *критичної оцінки* ілюструє його як конфліктне, а тактик *спонукання батьків до виконання певних дій*, *спонукання до надання нової інформації та надання поради* – як директивне.

Набір комунікативних смислів кожної із тактик виражений експліцитно та імпліцитно за допомогою конкретних мовних засобів: лексичних одиниць із негативно забарвленою конотацією, лексем польської мови, фразеологізмів, дієслів наказового та умовного способу, часток, вигуків, різних типів речень, звертань.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Лінгвістична генеалогія: проблеми і перспективи. – Л.: ПАІС, 2005. – 264 с.
2. Беляева Е. Принцип вежливості в вопросительных речевых актах // Иностранные языки в школе. – М., 1990. – № 1. – С. 43 – 47.
3. Бігарі А. Дискурс сучасної англомовної сім'ї: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». – К., 2006. – 21 с.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – 415 с.
5. Горшкова О. Социокультурная составляющая коммуникативных тактик. – www.auditorium.ru
6. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). – К.: Критика, 2006. – 631 с.
7. Вежбицкая А. Речевые жанры // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 1997. – С. 99 – 111.
8. Зализняк А. О семантике сожаления // Прагматика и проблемы интенциональности: Сб. науч. тр. АН СРСР. Ин-т языкознания. – М., 1988. – С. 189 – 214.
9. Комина Н. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1983. – С. 93 – 101.
10. Крисанова Т. Коммуникативно-прагматичні особливості мовленнєвого акту докору в сучасній англійській мові // Філологічні науки. – 2010. – №7. – С. 332 – 334.
11. Мясоедова С. Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Харків, 2001. – 18 с.
12. Пушкар О. Способи реалізації агональності в англо-мовному політичному дискурсі // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Випуск 89 (5). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 370 – 375.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 712 с.
14. Семенюк А. Гендерні та вікові особливості кооперативної мовленнєвої взаємодії в сімейному дискурсі (на матеріалі сучасної англійської мови): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». – Донецьк, 2007. – 15 с.
15. Солощук Л. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англо-мовному дискурсі. – Х., 2006. – 298 с.
16. Фразеологічний словник української мови. – http://slovoval.org.ua/49/53415-0.html
17. Фадеева І. Стратегії і тактики конфліктного дискурсу (на матеріалі сучасної англійської мови): Автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». – К., 2000. – 18 с.

18. Франко І. Великий шум / Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 22. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 208–317.

19. Франко І. Геній // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 18. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 191 – 200.

20. Франко І. Гриць та панич / Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 21. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 217–287.

21. Франко І. Не спитавши броду / Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 18. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 325–463.

22. Франко О. Семантичні та прагматичні параметри спонукального дискурсу (на матеріалі німецькомовних художніх творів ХХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». – К., 2007. – 18 с.

### Оксана Трумко

**Коммуникация сын → отец: коммуникативные тактики в семьях представителей польской шляхты (на материале произведений И. Франко)**

**Аннотация.** В статье систематизированы коммуникативные тактики, характеризующие речевое общение сына с отцом в семьях представителей польской шляхты XIX века, а именно: предоставление новой информации, упрека, критической оценки родителей, побуждение родителей к выполнению определенных действий, побуждение к предоставлению новой информации, предоставление совета, выражение отрицания, оправдания, выдвижение обвинений. Установлена частотность использования детьми данных тактик в процессе общения с родителями. Содержание каждой тактики обнаружено через набор коммуникативных смыслов и языковых средств их выражения на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Анализ выполнен на основе произведений И. Франко: романа «Не спитавши броду», рассказов «Геній» и «Гриць та панич».

**Ключевые слова:** семья, польская шляхта, общение сын → отец, коммуникативная тактика, коммуникативный смысл, языковые средства.

### Oksana Trumko

**Intercourse son → father: communicative tactics in families that represent Polish nobility (on the materials of I. Franco's works)**

**Annotation.** The article systemizes communicative tactics that characterize son's speech to his father in families that represent Polish nobility of XIX century, especially giving new information, reproach, critical valuation of parents, motivating parents to accomplish particular actions, motivating to give new information, giving advise, expressing objection, justification, bring accusation. Frequency of such tactics usage by children in process of intercourse is determined. Content of each tactic is uncovered through a number of communicative senses and language means, their expression on lexical, morphological and syntactic level. The analysis is made basing of Ivan Franco's works such as: novel «Without asking a ford», tales «Genius» and «Gryts and young nobleman».

**Key words:** family, Polish nobility, intercourse son → father, communicative tactic, communicative sense, language means.